

**СВОБОДА ВОЛІ І ПРИМУС У КОНТЕКСТІ РОЗУМІННЯ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

**FREEDOM OF WILL AND FORCE IN THE CONTEXT
OF UNDERSTANDING CRIMINAL LIABILITY**

У статті досліджуються зміст і уявлення про свободу волі людини та примус у контексті розуміння кримінальної відповідальності.

Визначено особливості зміни уявлень про свободу індивіда. Автором наводяться міркування щодо можливості володіння людиною абсолютною і безмежною свободою в контексті покарання за вчинене кримінально каране діяння.

Автором обстоюється позиція про незалежність абсолютної свободи та необхідності й неминучості покарання за вчинений злочин, оскільки фізичне обмеження волі особи під час відбування окремих видів покарань не означає обмеження її волі як такої.

Протилежністю свободи волі виступає примус, джерелом якого завжди є зовнішні щодо того, хто діє, чинники. Такими чинниками можуть виступати об'єктивні або суб'єктивні обставини дійсності. Водночас стверджується, що закон, який встановлює межі заборони та гарантує захист окремих чітко визначених прав і свобод, тим самим не відкидає можливості існування інших прав та свобод, якими природно наділений індивід.

Автор наголошує, що воля в юридичному розумінні може бути або вільною, або ні, незважаючи на те, що такий зміст може вкладатись у волю людини в контексті філософії чи психології.

Натепер перед кримінальною наукою стоїть питання не стільки покарання винної особи (у контексті розуміння свободи), скільки розроблення таких механізмів та засобів, що сприятимуть усвідомленню людиною необхідності виправлення й усвідомлення своєї негативної поведінки.

Акцентовано увагу, що в майбутньому перевагу отримає така реакція держави на злочини і на злочинців, що полягатиме в рішенні про покарання тільки за моделлю справедливості, де головна ідея полягає в застосуванні виконання покарання на добровільних засадах, зважаючи на те, що покарати вільну людину неможливо, тільки власне сама людина може вважати себе покараною, прийняти ту чи іншу зовнішню дію стосовно себе як покарання.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, свобода волі, покарання, примус, справедливість.

In the article the author explores the content and perception of human free will and coercion in the context of understanding criminal responsibility.

The author identifies the features of changing perceptions of individual freedom. The author argues about the possibility of human possession of absolute and unlimited freedom in the context of punishment for a criminal act.

The author defends the position of independence of absolute freedom and the necessity and inevitability of punishment for the crime, because the physical restriction of the will of a person while serving certain types of punishment does not mean the restriction of his will as such.

The opposite of free will is coercion, the source of which is always external to the current factors. Such factors can be either objective or subjective circumstances of reality. At the same time, the author argues that the law, which establishes the limits of prohibition and guarantees the protection of certain clearly defined rights and freedoms, thus does not rule out the possibility of the existence of other rights and freedoms that the individual is naturally endowed with.

The author emphasizes that the will in the legal sense can be either free or not, despite the fact that such content can be invested in the human will in the context of philosophy or psychology.

Today, criminal responsibility is not so much a matter of punishing the guilty person (in the context of understanding freedom), but the development of such mechanisms and tools that will help people realize the need to correct and understand their negative behaviours.

The author emphasizes that in the future such a reaction of the state to crimes and criminals will prevail, which will consist in the decision on punishment only on the model of justice, where the main idea is to apply punishment on a voluntary basis, given that it is impossible to punish a free man., only actually the person can consider himself punished, to perceive this or that external action concerning himself as punishment.

Key words: *criminal responsibility, freedom of will, punishment, coercion, justice.*

Вступ. Держава, коли реформує соціальну, економічну, політичну, судову й інші найважливіші суспільні сфери, особливу увагу приділяє кримінальній політиці. Цей напрям обрано не випадково, оскільки права і свободи людини і громадянина порівняно з радянським законодавством, де пріоритетними залишалися інтереси держави, нині поставлені на перше місце в системі охоронюваних цінностей.

Досить тривалий час управління суспільством мало лінійний характер, що цілком відповідало ідеалам суспільства, що споживає. Але людина нескінченна у своєму прояві, а останнім часом починає особливо проявляти своє ірраціональне начало.

Якщо спробувати подивитися на те, що відбувається з погляду самої людини, виникають складні питання: як визначити, де розташована відповідна думка, чи є подібне розташування в такому лінійному управлінні.

Усе починається в людині й усе в ній закінчується. Індивід володіє активністю і прагненням до свободи. Стосовно свободи водночас можливе висування трьох досить умовних припущень: людина володіє абсолютною і безмежною свободою; у людини завжди є тільки обмежена свобода; людина ніколи не мала, не володіє і не буде мати свободу. Відповідь на ці питання в контексті кримінальної відповідальності та покарання набуває нині великого значення, що зумовлено як підвищенням ролі особи, рівня захисту її прав, так і гуманізації та справедливості кримінальної відповідальності

Окремі аспекти криміналізації та декриміналізації діянь у контексті філософсько-правових поглядів свого часу досліджували такі вчені: О. Бандура, В. Бліхар, О. Бойко, Т. Гарасимів, Є. Логвиненко, В. Малінін, М. Музика, О. Омельчук, О. Пучков, М. Хавронюк, О. Яремко й інші.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення філософсько-правового аналізу змісту понять «свобода волі» і «примус» у контексті розуміння кримінальної відповідальності.

Результати дослідження. Цивілізація на початку свого розвитку наполегливо намагалася донести людині, що вона не повинна мати свободу, бо вона створена підневільною (рабовласницька держава і право). Пізніше для усунення низки революцій довелося визнати наявність у людини окремих прав і свобод. Така ідея лежала в основі побудови всіх форм держави і права до наших днів. Зовсім інша ситуація склалася з початком формування постіндустріального суспільства, заснованого на ідеї вільних ігор вільних людей. Постає проблема використання тілесного стану індивіда, що все більше і більше пізнає механізми функціонування себе і суспільства. Форми маніпулювання, що мали місце в минулому, уже не можуть бути ефективно використані.

Люди у відносинах один з одним і, як наслідок, право виходять із презумпції свободи особи, відповідно до якої в основі людських дій лежить свобода волі. На аксіомі про свободу волі будується сучасна концепція суспільства і права як одного з регуляторів соціальних відносин.

Цікаво те, що учасники багатьох подій раптово розуміють, що немає винних у тому, що навколишній світ їх настільки жорстоко карає, що зовнішні процеси є дзеркальним відображенням внутрішніх процесів. Але людині важко визнати настільки важке і болюче положення, знання про себе. І вони роблять спробу втекти, проігнорувати реальні закони природи.

Під час першого вивчення свобода волі передбачає можливість вибору. Людина, яка перебуває в навколишньому світі, залучена в систему різноманітних відносин і зв'язків. Зовнішнє середовище направляє (але здебільшого не визначає) її діяльність; у складно пізнаваному процесі відбувається злиття зовнішніх умов і внутрішніх настанов, подальше формування потреб людини. Потреби особистості визначають цілі її діяльності, а свідомість бачить варіанти їх досягнення. Відповідно, можливість вибору варіантів поведінки й утворює свободу волі.

Правова думка із часів Платона, який сказав у «Законах», що ніхто ніколи не повинен залишатися безкарним за будь-який вчинок [1, с. 36], не мала сумніву в необхідності і неминучості покарання за вчинений злочин. Водночас проблемне поле, пов'язане з феноменом покарання, досить часто виходить за межі правової сфери.

Потрібно сказати, що проблема злочину і покарання, на жаль, «вічна» проблема [2, с. 44]. Дослідники відзначають, що із часу існування цивілізації справжня трагедія людського існування полягає в необхідності жити серед злочинів, що відбуваються повсякденно, бачити їхню потворну суть, розуміти весь їхній жах, водночас не мати достатніх сил, щоб рішуче і назавжди покінчити з ними [3, с. 7–8]. Філософія фіксує неусувність цього трагічного феномену людського буття, чия трагічність дорівнює трагічності самої смерті.

Водночас моральна природа людини така, що вона не мириться з таким станом речей, перебуває в постійному пошуку рішення, принаймні поліпшення ситуації у кримінальній сфері. Тому ця тема актуальна завжди.

І тут вирішального значення набуває, серед іншого, моральний вимір проблеми покарання, оскільки завжди виявляється протистояння двох шляхів, як-от: шлях жорсткості і часто жорстокого покарання і шлях виховання та переконання. За цими шляхами стоять різні етичні й антропологічні світоглядні уявлення. Напруга і конфлікт між ними неминучі, часто тільки суворе покарання може хоч якось виправдати і спокутувати нелюдські злочини.

Однак загальнолюдський моральний досвід показує, що гуманістичний шлях, тобто шлях духовного, морального спокутування і перетворення людини є, зрештою, найбільш ефективним. Але він вимагає великих витрат у плані напруженої духовної роботи.

Людина вільна дотримуватись закону або порушити його; коли вибирає останнє, вона розуміє, що її вибір як розумної і мислячої людини спричинить застосування до неї покарання за її моральну провину; навіть більше, накладення такого покарання лише підкреслить моральну гідність особистості. За словами Гегеля, покарання не є ставленням до людини як до собаки, а є правом людини як розумної істоти [4, с. 102].

Протилежністю свободи волі виступає примус (що розуміється широко, як цілковита протилежність свободі волі), джерелом якого завжди є зовнішні щодо того, хто діє, чинники. Останні можуть виступати або об'єктивні обставини дійсності, або суб'єктивні обставини, тобто дії інших осіб. Водночас закон, який встановлює межі заборони (зважаючи на принцип «усе, що не заборонено людині, те дозволено»), підкріплюється конституційним твердженням, згідно з яким «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (ст. 22 Конституції України).

Варто підкреслити, що воля, на нашу думку, у юридичному розумінні може бути вільна або ні, проміжних станів напівсвободи існувати не може. У філософському або психологічному аспектах допустимо розмірковувати про градації свободи, однак це не має сенсу у правовому аспекті. У такій ситуації доводиться стверджувати, що людина спочатку володіє нескінченим ступенем універсальної волі.

Такі моменти стають цілком очевидними під час аналізу процесу притягнення особи до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення або обмеження волі. У цьому контексті можна припустити дві тези: можливо частково позбавити (обмежити) волі; можливо позбавити волі особи.

Перша теза про можливість позбавлення людини свободи є парадоксальною від початку: позбавити волі те, чого не знаєш, що не має меж, неможливо. Якщо щось нескінченно, то навряд

чи доречно говорити, що воно може бути кінцевим. І закриття тілесної оболонки людини в камері є лише імітацією позбавлення волі – не більше того.

Отже, притягнення до кримінальної відповідальності людини в нових реаліях стає проблемним моментом. Постає одвічне питання: що робити, яке покарання буде ефективним в такому разі? Як примусити індивіда стати на шлях виправлення?

З позиції наших міркувань і з матеріального погляду вторгнення у сферу людського в деякому сенсі неможливе. Є лише поняття вторгнення з погляду самої людини. Якщо вона вважає будь-яку взаємодію вторгненням, то це і є вторгнення; якщо це, на її думку, співпраця, то таке вторгнення буде співпрацею. Поняття вторгнення може означати лише небажаність зовнішнього впливу з погляду самої людини. Але вся кримінально-правова сфера тримається на концепції впливу, вторгнення, виправлення особи. А тому індивід буде продукувати різні способи захисту від небажаних, на його думку, процесів втручання.

Можна припустити, що в майбутньому перевагу отримає така реакція держави на злочини і на злочинців, що полягатиме в рішенні про покарання тільки за моделлю справедливості. У моделі справедливості головна ідея полягає в застосуванні виконання покарання на добровільних засадах. Покарання не повинно нав'язуватися прямо або побічно. У близькій моделі соціальної реабілітації застосовується ідея вживання в соціально конформні норми життя шляхом налагодження зв'язків із сім'єю, трудовим або іншим колективом, з тими, з ким ув'язнений проводить дозвілля.

Тому варто говорити про те, що в більш гуманному суспільстві проблеми кримінальної відповідальності будуть вирішуватися з великим розумінням [5, с. 11].

Висновок з наведених міркувань досить простий: покарати людину неможливо, тільки вона сама може вважати себе покараною, сприйняти ту чи іншу зовнішню дію стосовно себе як покарання. Але це не означає, що її неможливо притягнути до кримінальної відповідальності. Для підтвердження цієї думки варто говорити про співвідношення кримінальної відповідальності, покарання та справедливості.

У разі застосування до індивіда кримінального покарання нормальна людина не може ігнорувати свою провину у вчиненні реально небезпечного для інших діяння. Людина внутрішньо змушена прийняти думку про необхідність покарання за свою поведінку. Інше питання: чи буде вважати людина притягнення до кримінальної відповідальності і покарання справедливим? Якщо всередині людини є рівновага між раніше прийнятим нею на себе можливим покаранням і оціненим накладеним реальним покаранням, то людина не може говорити про несправедливість покарання для себе. Інша річ, що вона може говорити про несправедливість покарання для інших за різними мотивами або під тиском різних обставин. Відомим є той факт, що особи, які несуть відповідальність за вбивство, легше переносять своє покарання у вигляді позбавлення волі, оскільки вони гостріше переживають провину, тому легше приймають покарання як справедливе [6, с. 8–9].

Умова справедливості притягнення до кримінальної відповідальності криється у виставленні певних вимог до самого суспільства. Першою з вимог є те, що суспільство має розуміти природу людини, тільки тоді можлива вимога від індивіда розуміти суспільний уклад соціального життя і необхідність дотримання соціальних і правових норм. Суспільство має розуміти, що індивід має право за первинної соціалізації отримати повну картину соціуму, гідний рівень забезпечення його потреб для цього, необхідний для дорослої соціалізації рівень освіти, виховання. Також суспільство має зрозуміти, що соціалізація не є прямолінійним процесом, що в цій сфері проходять циклічні процеси адаптації й інтеграції індивіда, пов'язані з безперервним конфліктом, але найважливішим моментом є реальне забезпечення мінімальних потреб індивіда на всіх етапах його життєдіяльності. Тому далі прикриватися ширмою «захисту прав і свобод людини» видається неможливим. Стає необхідним висунення нових парадигм правової науки.

На думку О. Пучкова, до числа парадигм, які можна застосувати у правовій сфері, варто віднести: парадигму людини як центру права і критерію соціально-нормативного регулювання; парадигму поступального правового розвитку (прогресу, регресу, стагнації); парадигму структурної функціональності правового середовища людини [4, с. 148–158]. Ставиться питання і про напрацювання нової методології.

З такого погляду кримінальна відповідальність потребує прив'язки до соціальної відповідальності.

На думку О. Чистякова, відповідальність у соціальному плані є якістю окремо взятої особи, яка відіграє позитивну роль у життєдіяльності як соціуму, так і самого члена суспільства. Він розмірковує про відповідальність у вигляді відповідальності перед суспільними настановами,

соціальними вимогами або у вигляді відповідальності за всі взаємозв'язки особи із суспільством, що, на його думку, представниками юридичної науки у формулюванні поняття правової категорії відповідальності не враховується [7, с. 148–158].

Можна говорити про те, що відповідальність, відповідальна поведінка стають проявом свободи особистості в гармонійному суспільстві. Якщо ж соціальні норми виражають інтереси окремо взятої групи, яка нав'язує їх усьому суспільству, то інтереси окремої особистості неминуче стають несумісними з ними, а тому соціальна відповідальність у вказаних умовах починає трактуватися лише як осуд, покарання людини за порушення встановлених норм-меж. Звичайно, оцінка поведінки суб'єкта та її результатів повинна проводитися найрізноманітнішими соціальними групами, верствами і спільнотами. Але оцінка поведінки особистості має не тільки зовнішній, об'єктивний характер, але і внутрішній, суб'єктивний: вона сама оцінює себе теж. Лише після співвідношення двох типів оцінок відбувається підведення єдиного обраного цією особою варіанта своєї поведінки.

У цьому контексті також великого значення набуває справедливість, що розглядається як категорія морально-правової та політичної свідомості, висловлює вимогу відповідності, пропорційності між діянням індивіда і його відплатою за таке діяння, між правами й обов'язками, між злочином і відповідальністю. У відносинах між державою, суспільством і особистістю вона виражається також у вимозі відповідності між можливостями, що існують на конкретному рівні цивілізації, і створенням державою, суспільством умов для їх справжньої реалізації особистістю. Ступінь цієї відповідності визначається матеріальними умовами життя людей, їхніми відносинами в державно-організованому суспільстві, іншими чинниками матеріального, а також ідеального порядку.

Висновки. Той факт, що кримінальне право зорієнтована на певну групу цінностей, прийнятих у суспільстві, передусім на принцип справедливості, є аксіологічними обґрунтуванням кримінальної відповідальності як однієї з базових категорій кримінального права. Водночас обґрунтування кримінальної відповідальності – це теоретична проблема, яка завжди була предметом гострих суперечок між різними школами кримінального права, заснованими на різних філософських теоріях. Цьому є логічне виправдання: проблема обґрунтування кримінальної відповідальності більше філософська, ніж правова, бо в її основі лежать насамперед такі проблеми, як проблема свободи волі і права будь-кого на життя заходів насильницького впливу щодо особи за будь-який акт її поведінки.

Список використаних джерел:

1. Платон. Законы. Сочинения : в 3-х т. Москва : Мысль, 1972. Т. 3. Ч. 2. С. 83–470.
2. Петин И. Осознанное и неосознанное в учении о преступлении. Москва : Юрлитинформ, 2010. 334 с.
3. Бачинин В. Достоевский: метафизика преступления : Художественна феноменология русского протомодерна. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. 407 с.
4. Пучков О. Антропологическое постижение права. Екатеринбург : УрГЮА, 1999. 384 с.
5. Безверхов А., Жуков А. Теории наказания в истории философской мысли. Самара : Самар. ун-т, 2001. 47 с.
6. Малинин В. Энциклопедия уголовного права. Санкт-Петербург : СПб ГКЛ, 2008. Т. 10 : Освобождение от уголовной ответственности и наказания. 890 с.
7. Чистяков А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания : монография. Москва, 2002. 275 с.